

००० प्र क र ण - दु त रे ०००

भारतातील दारिद्र्य निर्मुक्तन उपाय योजना (कार्यक्रम)

- २.१ : भारतातील लोकसंख्या
- २.२ : भारतातील बेकारी
- २.३ : भारतातील दारिद्र्य
- २.४ : बेकारी व दारिद्र्य संबंध
- २.५ : भारतातील दारिद्र्य निर्मुक्तन कार्यक्रम
- २.६ : नागरी भागातील महिष लोकंप्याताठी स्वयं रोजगार योजना

प्रकरण - दुसरे

भारतातील दारिद्र्य निर्मुक्तन उपाय योजना (कार्यक्रम)

२.१ : भारतातील लोकसंख्या :

जगातील देशांची विकसीत व अवििकसीत अशा दोन गटात विभागणी केली जाते. ज्या देशांतील लोकांचे दरसात दरडोई उत्पन्न २५० अमेरिकन डॉलर्सच्या आसपास असते अशा देशांना अवििकसीत देश असे म्हणतात. या देशांमध्ये भारत, श्रीलंका, इन्डोनेश, सीटन, अमेरिकेतील देश व काही आफ्रिका देशांतील देश यांचा समावेश होतो. या सर्व देशांचा उत्पन्न व-याच वेळा तित्त-या जगातील देश असा वेला जातो. या तित्त-या जगातील लोकांचे जीवनमान अन्य पुनत देशांतील लोकांच्या जीवनमानाशी तुलना केल्यात अगदी कमी व निकुळट दबापि असते. या देशांतील बहुसंख्य लोकांना दारिद्र्याने त्रासतेले असते. अशा, देशांतील वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याची व बेकारीची मोठी समस्या निर्माण झालेली असते.

भारत या एक प्राय देशांचा समावेश विकसनशील देशांमध्ये केला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रत्येक अंशाशी लोकसंख्येचा अगदी बवळवा संबंध आहे. केली, उद्योगधंदे, व्यापार, पहातुळ, राहणीमान, रोजगार, किंमत पातळी, दरडोई उत्पन्न, बेकारी, दारिद्र्य इ. संबंध लोकसंख्येशी निमळीत आहे.

भारताची लोकसंख्या नेत्या काही वर्षांपातून प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे. व या ततत वाढणा-या लोकसंख्येने देशात अनेक प्रश्न निर्माण केलेले आहेत, त्यामुळे देशातील अफाट लोकसंख्या ही भारतातील तज्ज्ञांची व योजनाकारांची एक फार मोठी डोळे दुःखी होतून बसलेली आहे.

भारतातील लोकरुंदयेत झालेली वाढ :

भारतात पहिली वीरगणाती १८८१ मध्ये झाली तेव्हा पासून प्रत्येक १० वर्षांनी भारतात वीर गणाती होत आहे. १९९१ मध्ये अलीकडची वीर गणाती झाली. १८९१ पासून लोकरुंदयेत किती वाढली ते पुढील कोष्टकात दर्शविले आहे.

विश्वगणातीचे वर्ष	लोकरुंदयेत	लोकरुंदयेत वाढीचा वार्षिक सरासरी दर
१८९१	२३ कोटी ५९ लक्ष	
१९०१	२३ कोटी ८४ लक्ष	०.३
१९११	२५ कोटी २१ लक्ष	०.५
१९२१	२५ कोटी १३ लक्ष	०.३
१९३१	२७ कोटी ९० लक्ष	१.०६
१९४१	३१ कोटी ८७ लक्ष	१.३४
१९५१	३६ कोटी ११ लक्ष	१.३६
१९६१	४४ कोटी २४ लक्ष	१.९८
१९७१	५४ कोटी १३ लक्ष	२.२०
१९८१	६८ कोटी ४२ लक्ष	२.२५
१९९१	८४ कोटी ६३ लक्ष	२.१
१९९४	९० कोटी	

Source : 1) Times of India Directory and Year Book १ (1985)

2) Statistical out line of India (1993-94)

3) Economic Survey (1993-94)

देशातील या वाढत्या लोकरुंदयेमुळे देशात मोठ्या प्रमाणात बेकारी व दारिद्र्याची समस्या निर्माण झालेली आहे व बेकारी व दारिद्र्य यात तत्त भर पडत आहे.

२.२ : भारतातील बेकारी :

देशात लोकसंख्या तत्त वाढत असल्यामुळे बेकारीचा प्रश्न अत्यंत नमीर बनलेला आहे. भारताच्या माजी पंतप्रधान कै. श्रीमती इंदीरा गांधी यांनी तर देशात बेकारीचा प्रश्न स्पष्ट बनता असल्याचे उद्गार काढले होते.

भारतात केवळ बेकारी आढळून येत नाही तर अधिकारी ही मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.

भारतातील बेकारीचे प्रमाण :

भारतातील बेकारीचे प्रमाण प्रचंड आहे. स्पष्ट नष्टे तर भारतातील बेकारीचे प्रमाण तत्त वाढत आहे. देशाने आतापर्यंत ७ पंचवार्षिक योजना पार पाडल्या सर्व योजनांमध्ये देशातील लोकांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. तरीही सर्वांना बरे रोजगार मिळू शकत नाही. त्यामुळे प्रत्येक योजनेच्या शेवटी देशात बेकारीची संख्या पार मोठी होती असे आढळून येते.

१९५६ ते १९९२ पर्यंत वेगवेगळ्या वर्षी भारतात बेकारांची संख्या किती होती आणि बेकारांच्या संख्येत १९९२ पर्यंत कमी पाठ होत गेली याची कल्पना खातील कोष्टकात दिलेल्या आकडेवारी वरून आपणास येईल.

भारतातील बेकारीची आकडेवारी

१९५६	१९६१	१९७५	१९८०	१९८५	१९९१	१९९२	१९९२ नोव्हेंबर
५२ लाख ७१ सह	६७ लाख	१ कोटी	१ कोटी २ को	२ कोटी	२ कोटी	२ कोटी	२ कोटी
७० सह	६२ सह	६२ सह	७१ सह	६२ सह			

Source : 1) Economic survey 1992-93/1993-94.

2) Statistical out line of India.

3) Reserve of Bank of India, Bulletin no 1969

4) N.S.S.O. Key Results of Employment

and under employment figures are rounded off.

भारतातील बेकारीचे स्वरूप :

प्रचलित वेतनावर बेव्हा रखाद्या व्यक्तीची काम करण्याची क्षमता व इच्छा असते आणि तरीही अशा व्यक्तीला काम मिळाले नाही तर अशा व्यक्तीला बेकार असे म्हटले जाते. त्यामुळे बेकारी म्हणजे काम करून इच्छिता-या व्यक्तीला कामाशिवाय राहावे लागण्याची अवस्था होई.

भारतात ग्रामीण बेकारी व शहरी बेकारी असे दोन प्रकार पळतात.

भारतातील ग्रामीण बेकारी किंवा शेती क्षेत्रातील बेकारी :

भारतात शेती हा व्यवसाय ग्रामीण भागात केला जातो त्यामुळे शेतीतील बेकारीला ग्रामीण बेकारी असे म्हणतात. १९९१ च्या श्रमगणनीनुसार देशात आज बेव्ही लोकसंख्या आहे त्यातील ७७ टक्के लोकसंख्या ही वेव्यात म्हणजेच ग्रामीण भागात राहते. वेव्यात शेती हा एक व्यवसाय आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील बेकारी ही आपणात शेतीच्या क्षेत्रात आढळते. ग्रामीण भागात आज अनेक लोकांना शेतीतही कामी मळत नसल्याने बे बेकार आढळतात. शेती व्यवसायात म्हणजे ग्रामीण भागात दोन प्रकारची बेकारी आढळते.

१) दुपी बेकारी : Disguised Unemployment

भारतात हेती व्यवसायात दुपी बेकारी मोठया प्रमाणात आढळते. ग्रामीण भागात इतरत्र रोजगाराच्या तुंबी उपलब्ध नसल्यामुळे हेतीत दुपी बेकारी आढळते. परवर वाढता हेतीत काम करीत असल्याचे तोंड दिसतात परंतु हेतीत वेपटे तोंड काम करतात तेवढया तोंडाची हेती कामासाठी आवश्यकता नसते जे वादा तोंड हेतीत काम करतात त्यांना हेतीतून कमी केली तरी उत्पादनात काही फरक पडत नाही. जे वादा तोंड हेतीत काम करीत असतात ते बेकार नाहीत असे पाटते परंतु त्यांची बेकारी ही अग्रगट असते.

२) हंगामी बेकारी :

भारतीय हेती व्यवसायात हंगामी बेकारी मोठया प्रमाणात आढळते. कारण भारतातील हेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे वेष्टा पाऊस पडतो तेव्हा व त्यानंतरच्या काही काळ हेतीची कामे पालतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील तोंडांना वर्षातून ६-७ महिनेच काम मिळते व इतर वेळी ते बेकार रहातात. भारतातील हंगामी बेकारी जे प्रमाण वेगवेगळ्या विभागात वेगवेगळे आढळते हंगामी बेकारी ही पावसाचे प्रमाण हवामान, भौगोलिक स्थिती, पिकांचा आकृती बंध व आर्थिक घटक यावरून अवलंबून आहे.

नागरी बेकारी किंवा शहरी बेकारी :

भारतात ग्रामीण बेकारी प्रमाणे शहरी बेकारी किंवा नागरी बेकारीची समस्या गंभीर बनलेली आहे. शहरी बेकारी प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रातील बेकारी व त्रुटिक्षेतांची बेकारी या दोन प्रकारच आढळते.

१) औद्योगिक क्षेत्रातील बेकारी :

भारतात उद्योगधंदे प्रमाणाताने बहरात आढळतात त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रातील बेकारीत बहरी बेकारी म्हणतात. बहरात राहणा-यांना काम मिळविण्याची प्रमुख साधन म्हणजे उद्योगधंदे परंतु बहरातील काम करणा-या सर्वांना तेथील उद्योगधंदे काम देऊ शकत नाहीत. त्यामुळे बहरी भागात बेकारी आढळते. भारतात औद्योगिक करणाची गती मंद असल्याने बहरातील सर्वांना काम मिळत नाहीत त्यामुळे बहरी बेकारी आढळते.

२) सुशिक्षितांची बेकारी :

भारतात जाळा कौलेशमधून किडून अनेक लोक बाहेर पडत आहेत. परंतु त्यांची वेपदी संख्या आहे तेवढ्या सुशिक्षित लोकांना नोक-या उपलब्ध होणे शक्य नाहीत. त्यामुळे सुशिक्षितांची बेकारी मोठ्या प्रमाणात आढळते. त्याच प्रमाणे असे आढळून आले की भारतात सुशिक्षित बेकारीचे प्रमाण असुशिक्षित बेकारी पेक्षा जास्त आहे.

२.२ : भारतातील दारिद्र्य :

ब्रिटीश राजवटीत भारतीय लोक दारिद्र्यात लोटले गेले स्वदेश नष्टे तर भारतीय लोकांच्या दारिद्र्यात सतत वाढ होत गेली परंतु ब्रिटीशांचे राज्य जापून आपल्या देशाचे राज्य सुरू झाले. तरी देखील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी झालेले नाही. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर वाढत्या लोकसंख्येमुळे दारिद्र्याची बिळट समस्या देशापुढे निर्माण झालेली आहे. दारिद्र्य म्हणजे काय हे समजण्यासाठी भारतात १९७९ मध्ये दारिद्र्य रेषेची कल्पना स्वीकारण्यात आली. भारतात डॉ. दांडेकर आणि डॉ. रथ, मिहता, श्री वर्धन, नियोजन मंडळ व नियोजन मंडळाने नेमलेल्या तज्ज्ञांच्या मदतीने भारतातील दारिद्र्य हे रेषा निश्चित करण्याचा

प्रयत्न केा. अनुन त्यांनी निश्चित केलेल्या दारिद्र्य रेषेच्या व्याख्ये-
नुसार आप आपले भारतातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाचे अंदाज वर्तविले
आहेत.

दारिद्र्य रेषेची व्याख्या :-

भारतात १९७२-७४ च्या किंमती विचारात घेवून "आजिल
भारतीय दारिद्र्य रेषा" निश्चित करण्यात आली. त्यानुसार
"भारतातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक व्यक्तीला दररोज २५०० कॅलरीज
(उष्णांक) आणि शहरी भागातील प्रत्येक व्यक्तीला दररोज २१००
कॅलरीज (उष्णांक) आपल्या बरीरासाठी मिळविण्यात येवढा किमान
दरमहा उपभोग खर्च येतो तो खर्चाची रक्कम म्हणजे भारतातील दारिद्र्य
रेषा होय."

वेळोवेळी झालेली महामार्ग तळात घेवून दारिद्र्य रेषा ठरविणाऱ्या
दरदोई उपभोग खर्चाच्या रकमेत बदल ही करण्यात आलेली आहे.
घोडक्यात आपणात अनेकदाता येईल की प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या
बरीरासाठी दररोज आवश्यक अतणा-या कॅलरीज (उष्णांक) मिळविण्या-
साठी येवढा मासिक उपभोग खर्च प्रत्येक व्यक्तीला आवश्यक असतो.
त्यावरून दारिद्र्य रेषेची व्याख्या केली जाते म्हणजेच दारिद्र्य रेषा
निश्चित केली जाते. दारिद्र्य रेषेमुळे देशातील लोकांचे दारिद्र्य समजते
देशातील जे लोक या दारिद्र्य रेषेखाली असतात ते नरीज किंवा दीरद्री
असतात मानले जातात. देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या
समजली की त्यावरून देशातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाची कल्पना येते व
सरकारला दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाय योजना येतात.

भारतातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाविषयी विविध अंदाज :

भारतात दारिद्र्याचे प्रमाण किती आहे त्या संबंधी विविध

अर्थ तज्ज्ञानी नियोजन मंडळाने नियुक्त केलेल्या तज्ज्ञांच्या मदतीने भारतातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाविषयी आकडेवारी दिली आहे.

१) डॉ. दोंडोकर व श्री. रथ :

यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला रोज २२५० कॅलरीज (उष्णीक) मिळाला पाहिजे त्यासाठी त्यांच्या मते १९७०-६१ च्या किंमतीनुसार भारतातील ग्रामीण भागातील प्रत्येकाचा किमान उपभोग वर्षे १८०/- इतका आवश्यक आहे. तर शहरी भागात प्रत्येकाचा प्रत्येक वर्षी १७० रुपये इतका किमान उपभोग वर्षे आवश्यक आहे. भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील ज्यांचे उत्पन्न परीत किमान वार्षिक उपभोग वर्षे १८० रुपये इतका ते लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. असा त्यांचा अर्थ होतो. त्यानुसार या दोघांच्या मते १९६०-६१ मध्ये भारतातील ४० टक्के ग्रामीण भागातील लोकसंख्या व ५० टक्के शहरी भागातील लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

त्याचप्रमाणे १९६८-६९ च्या किंमतीना त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला २२५० कॅलरीज मिळविल्यासाठी ग्रामीण भागात प्रत्येक वर्षाला ३२४ रुपये इतका किमान उपभोग वर्षे आवश्यक ठरविला तर शहरी भागात प्रत्येकाचा वर्षाला ४८६ रुपये इतका उपभोग वर्षे आवश्यक ठरविला भारतातील ग्रामीण व शहरी भागातील जे लोक शब्दाची किमान वार्षिक उपभोग वर्षे कडून झळकार नाहीत ते दारिद्र्य रेषेखाली आहेत असा त्यांचा अर्थ होतो. त्यानुसार या दोघांच्या मते भारतात १९६८-६९ मध्ये ग्रामीण भागातील ४० टक्के तर शहरी भागातील ५० टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली होती.

२) श्री मिह्ता :

यांनी प्रत्येक व्यक्तीस प्रत्येक वर्षी ३४० रुपये इतका किमान उपभोग वर्षे मानता यांच्या मते १९५६-६७ भारतात ग्रामीण भागात

६५ टक्के लोक दारिद्र्य रेखाती होते तर १९६०-६१ मध्ये भारतातील ग्रामीण भागात ५९.४ टक्के लोक दारिद्र्य रेखाती होते.

तर १९६७-६८ मध्ये भारतातील ग्रामीण भागात ५०.६ टक्के लोक दारिद्र्य रेखाती होती.

३) १९८४-८५, १९८७-८८, १९८९-९० या वर्षातील दारिद्र्य रेखातील लोकसंख्येचे प्रमाण :

दारिद्र्य रेखातील लोकसंख्येचे प्रमाण

	१९८४-८५	१९८७-८८	१९८९-९०
ग्रामीण	३९.९०	३५.४०	३८.३०
नागरी	२७.३०	२०.१०	१९.३०
संपूर्ण भारत	३६.९०	२२.९०	२५.८०

Source : Seventh Five Year Plan 1985-90.

and Economy Survey 1990-91.

४) तज्ज्ञाचा मट :

भारतातील दारिद्र्य रेखातील लोकांची जबाबदारी देण्या-ताठी १९८९ मध्ये भारतातील नियोजन मंडळाने एक तज्ज्ञाच्या मटाची नियुक्ती केली या मटाने भारतातील १९७३-७४, १९७७-७८, १९८३-८४ आणि १९८७-८८ या वर्षात भारतात किती लोक दारिद्र्य रेखाती होते त्याचा अहवाल नियोजन मंडळातर्फे १९९३ मध्ये सादर केला त्या अहवालामधील विविध वर्षातील दारिद्र्य रेखातील लोकांची जबाबदारी दिलेली आहे ती पुढीलप्रमाणे

राष्ट्राच्या गटाने दर्शिलेली दारिद्र्य रेषेवरील लोकसंख्या

वर्ग	१९७२-७७	१९७७-७८	१९८२-८७	१९८७-८८
	टक्के	टक्के	टक्के	टक्के
संपूर्ण भारतात	५४.२	५१.८	४४.८	३९.३
ग्रामीण भागात	५६.४	५३.९	४५.६	३९.९
शहरी भागात	४९.२	४७.४	४२.२	४०.९

Source : Planning Commission Report of Expert Group July, 1993.

५३ नियोजन मंडळ :-

भारतातील नियोजन मंडळानेही राष्ट्रीय स्तरावरील भारतातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकांची १९७२-७३, १९७७-७८, १९८२-८७ व १९८७-८८ या तासांची जाळेवारी पुढीलप्रमाणे :-

राष्ट्रीय स्तरावरील भारतातील दारिद्र्य रेषेवरील लोकसंख्या

वर्ग	१९७२-७३	१९७७-७८	१९८२-८७	१९८७-८८
	टक्के	टक्के	टक्के	टक्के
संपूर्ण भारतात	५१.५	४८.३	३७.४	३९.९
ग्रामीण भागात	५४.९	५१.२	४०.४	३३.४
शहरी भागात	४९.२	३८.२	३८.९	३०.९

Source : Planning Commission.

२.४ : वेळारी व दारिद्र्य परस्पर संबंध :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत दारिद्र्य ही मोठी समस्या निर्माण झालेली आहे. देशातील एकूण लोकसंख्येची अंदाजे ३० टक्के लोक

दारिद्र्य रेषेवाली वीचन वगत आहेत. भारतातील दारिद्र्यात लगत भर पडत आहे. देशात दारिद्र्याची वी समस्या निर्माण झाली आहे त्याची कारणे अनेक आहेत. त्यापैकी वाढती लोकसंख्या व बेकारी ही प्रमुख कारणे आहेत. देशात वाढत्या लोकसंख्येसाठी आवश्यक त्या रोजगाराच्या संधी देशात निर्माण झालेल्या नाहीत. त्यामुळे बेकारी मोठ्या प्रमाणात आढळते. स्वल्प नष्टे तर बेकारीत ततत भर पडत आहे. किंवा बेकारांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत वेगवेगळ्या प्रकारची बेकारी आढळते. ग्रामीण बेकारी व शहरी बेकारी हे दोन प्रमुख बेकारीचे प्रकार आढळतात. ग्रामीण भागात शेती व्यवसायात अतिरिक्त लोकसंख्येची भर पडल्यामुळे शेती व्यवसायात कुपी बेकारी व हंगामी बेकारी आढळते तर शहरी भागात बेवडी लोकसंख्या आहे त्या प्रमाणात औद्योगिक विकास न झाल्यामुळे शहरी भागात औद्योगिक बेकारी आढळते त्याच प्रमाणात शिक्षणाच्या सुविधा देशात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्यामुळे व तेवढ्या नोकरीच्या सोयी देशात उपलब्ध नसल्यामुळे अनेक देशात सुशिक्षित बेकारी मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.

भारतात बेकारी मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे भारतातील दारिद्र्यात लगत वाढ होत आहे. बेकारी व्यक्ती देशाच्या उत्पन्नात किंवा आपल्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात कोणतीही भर टाकीत नसल्यामुळे देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न हे कमी होत आहे. त्यामुळे दारिद्र्यात भर पडत आहे. दरडोई उत्पन्न हे दारिद्र्य मोजण्याचे म्हाळ किंवा दर्जक मानले जाते. त्याचप्रमाणे बेकारी व्यक्तींना कोणत्याच प्रकारे उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे आपल्या कुटुंबाना जे उत्पन्न मिळते त्या उत्पन्नावरच त्यांचा उपभोग पाहू असतो त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचा खर्च दरडोई किमान पारिर्क आवश्यक उपभोग सर्वापेक्षा कमी उपभोग खर्च असतो त्यामुळे त्या कुटुंबाचा समावेश दारिद्र्यात केला जातो.

बेकार लोकांना उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे किंवा त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते लोक अन्नधान्य व इतर वस्तूंच्या सेवनामुळे रोज आपल्या डरीराता घेवढ्या केंद्रीक (उष्णार्क) आवश्यक आहे तेवढ्या वस्तू व सेवा घरेदी करून घेत नाही. त्यामुळे त्यांचा समावेश दारिद्र्यात लोकांत केला जातो.

देखात बेकारीचे प्रमाण वास्तुतः असल्यामुळे देशातील बहुतेक लोकांचे राहणीमान निकुष्ट दर्जाचे आहे. बेकारीमुळे लोकांना उत्पन्न मिळत नाही त्यामुळे त्यांना आपल्या आवश्यक गरजा ही पूर्ण करता येत नाहीत व त्यांना पैकीच्या वस्तूंचा सामही घेता येत नाही. त्यामुळे ज्या लोकांना क्षीणनावश्यक वस्तू व सुखोयीच्या वस्तू योग्य प्रमाणात मिळत नाही. त्यांच्या राहणीमानाचा बरा दर्जा निकुष्ट प्रतीपा मानला जातो. आणि अशा निकुष्ट राहणीमानाचा दर्जा असणारी माणसे ही गरीब किंवा दारिद्री आहेत म्हणजेच ती दारिद्र्य रेखाती आहेत असे मानले जाते. अशा प्रकारे देशातील लोकांच्या निकुष्ट राहणीमानाचा दर्जा हे देशातील लोकांच्या दारिद्र्याचा मापनाचे मणक किंवा दर्जेक आहे.

भारतातील दारिद्र्य रेखातील लोकांची संख्या गेल्या २७-२८ वर्षांत वाढली आहे. ही दारिद्र्य रेखातील वाढती लोकसंख्या कमी करण्यासाठी देशातील बेकारीचे प्रमाण कमी करणे आवश्यक आहे. त्याच प्रमाणे बेकारी व्यक्तींना वेगवेगळ्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करून देणे आवश्यक आहे. त्याच प्रमाणे बेकारांना स्वयं रोजगारासाठी अर्थ सहाय्य देण्याची गरज आहे. या दृष्टीकोनातून भारत सरकारने देशातील बेकारीचे प्रमाण कमी करून देशातील दारिद्र्याचे निर्मूलन करण्यासाठी वेगवेगळे कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. त्याचप्रमाणे दारिद्र्य निर्मूलनासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या आहेत. वेगवेगळ्या कार्यक्रमा-

घ्यारे व योजनाघ्यारे देशातील बेकारीचे व दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

२.५ : भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम

भारतातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी किंवा दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी योजिलेले उपाय :

Poverty Alleviation Measures Alleviation.

भारत सरकारने भारतातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी किंवा त्याचे निर्मूलन करण्यासाठी पुढील उपाय योजिले त्यातील बहुतेक उपाय केंद्र सरकारने योजिले आहेत.

१) सीमान्त शेतकरी व शेतमजूर यांच्या विकाससाठी संस्था :

Marginal Farmers and Agricultural Labourers Development Agency - 'MFAL'

भारतात सुरु झालेल्या आर्थिक नियोजन नंतरच्या २० वर्षांनंतर ही भारतातील ग्रामीण भागातील ४० टक्के कुटुंबे जी दारिद्र्य रेषे खाली राहिली. त्या मध्ये सीमांत शेतकरी म्हणजे अत्यल्प जमीन असणारे शेतकरी व शेतमजुरांची संख्या लक्षणीय होती. त्यामुळे सीमान्त शेतकरी व शेतमजुरासाठी सीमांत शेतकरी व शेतमजूर विकास संस्था 'MFAL' हा कार्यक्रम १९७० पासून सुरु करण्यात आला. सीमान्त शेतकरी म्हणजे ज्या शेतक-यांची जमीन १ ते ३ एकरापर्यंत आहे असे शेतकरी होय. अशा शेतक-यांची जमीन मुळात कमी असल्याने त्यांना आपल्या जमिनीतून मिळणा-या उत्पन्नावर जीवन जमणे शक्य होते. त्यामुळे अशा सीमान्त शेतकरी शेतकरी हंगामानंतर बेकार राहतात. त्यामुळे अशा सीमान्त शेतक-यांचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी त्यांना आपल्या शेतीतील रोजगाराशिवाय ज्यादा बड रोजगार मिळवून देणे हा या कार्यक्रमाचा हेतू होता. या कार्यक्रमात सीमान्त शेतक-यांना त्यांच्या

अल्पशा खेती व्यवसायाबरोबर कुवकुट पातन, मत्स्य व्यवसाय, पशु पातन, डेअरी, हुकरीचे तवर्धन, फुळे, फुले, भाजीपाला यांची खेती या सारखे व्यवसाय त्यांना जोड व्यवसाय म्हणून करता येवेत. यासाठी या कार्यक्रमांनुसार सरकार सीमान्त खेतक-यांना अनुदानित कर्जे देवून आर्थिक मदत करते. सीमान्त खेतक-यांना या जोड व्यवसायातून स्वयं-रोजगार उपलब्ध हातो. १९७९ पर्यंत हा कार्यक्रम राबविण्यात आला पुढे या कार्यक्रमाचा रकारित्मक न्नामीण विकासाल्या कार्यक्रमात १९८० मध्ये समावेश करण्यात आला.

या योजनेचा फायदा १९८०-७५ साल अल्प भू-धारकांना प्राप्त झाला तन १९८३ मध्ये ४३-४१ तह रकर जमीन उमात मयदिपेडा अधिक बाहीर करण्यात आला. त्यापैकी १४-८३ तह रकर म्हणजे ३४ टक्के जमिनीचेक भूमिहीन मजूर व सीमान्त खेतक-यांमध्ये वाटप करण्यात आले.

२) छोटे खेतकरी विकास संस्था :

Small Farmers Development Agency (S.F.D.A.)

हा कार्यक्रम तन १९७०-७१ पासून सुरु करण्यात आला. ज्या खेतक-यांना आपल्या खेती मधून कुटुंबाला पुरेस रपटे उत्पन्न मिळत नाही त्यांच्यासाठी हा कार्यक्रम आरण्यात आला. अल्प भू धारकांना अल्प व्यवसाय आर रोजगार देवून त्यांचे राहणीमान उंचावण्यात येणार होते या मोठ्या पण दुर्बल घटकांना मदत करण्यासाठी किडमान गरजा कार्यक्रमाच्यादारे मोठ्या प्रमाणात कर्ष करण्यात येणार होता. त्यांच्या मुक्तमत नरजा उदा. पिण्याच्या पाण्याची सोय, घरे, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य झोपड पटयांची सुधारणा इत्यादी पूर्ण ठेव्या बाणार होत्या त्याप बरोबर खेतींना पाणीपुरवठा सोयी, जमीन सपाटीकरण, माती संरक्षण, दुग्ध व्यवसाय, पहाट पातन इत्यादीचा विकास करण्यात आला. जेणेकरून अल्प भू धारक सीमांत खेतकरी, खेतमजूर यांना

परिष्कार काम प्राप्त व्हावे. त्यांचे उत्पन्न वाढून जीवनमान सुधारणे हा हेतू या कार्यक्रमाचा होता.

सन १९७० ते ७८ या काळापर्यंत या दोन्ही कार्यक्रमांवर १२२-५९ कोटी खर्च करण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत या दोन्ही कार्यक्रमातील फरक नाहीता वरून त्यांचे रकाम कार्यक्रमात समांतर करण्यात आले. सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत ४,१८० कोटी खर्च या कार्यक्रमांवर खर्च करण्यात आले. या योजनेचा फायदा १६८.७५ लाख अल्प - सुधारकांना प्राप्त झाला. सन १९८२ मध्ये ४२-४१ लाख एकर जमीन जमात मर्यादित अधिक जागिर करण्यात आली. त्यापैकी १४.८२ लाख एकर म्हणजे ३४ टक्के जमीन मूिमहीन मजूर व सीमान्त जेतांक-यामध्ये वाटप करण्यात आले. याशिवाय दुर्बल घटकाची स्थिती सुधारण्यासाठी लघु व कुटीर उद्योग हस्त व्यवसाय, ग्रामीण औद्योगिक पसाहती इत्यादी उपाय योजीने जी ज्यामुळे रोजगाराची संधी नेहमी प्राप्त होईल.

सन १९७१ ते ८० या दहा वर्षांत ही योजना देशातील १,८१८ विकास केंद्रात आणली सन १९८० मध्ये ही योजना रकात्मक ग्रामीण विकास कार्यक्रमात निविष्ट करण्यात आली.

३) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी कार्यक्रम :

Schedule Castes, Scheduled Tribes :

स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे जीवनमान सुधारण्यासाठी अनेक कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे. प्रत्येक राज्य सरकार ही आपल्या राज्यातील आदिवासी समाजाचे राहणीमान सुधारण्याचा प्रयत्न करित आहे. या समाजातील कुटुंबांना शेतीसाठी पुरेपुर जमिनी देणे आधुनिक शेती पध्दती पेशची ज्ञान देणे,

त्यांना बेत, क्रेती उपयुक्त अवकारे, खते, सुधारित वि-विषयां
इत्यादी उपलब्ध करून देणे. त्यांच्यासाठी कल्याणकारी योजना
सुरू करणे, हस्त कला, गृह उद्योग, लघु उद्योग यांना प्रोत्साहन देणे,
मुक्ता - मुक्तींना योग्य शिक्षण देणे, घरे बांधून देणे इत्यादी कार्यक्रमा-
व्दारे त्यांचे जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची आर्थिक परिस्थिती
सुधारण्यासाठी व त्यांचे दारिद्र्य दूर करण्यासाठी सरकारने अनेक
कार्यक्रम राबविले त्यासाठी केंद्र सरकारने १९८९ मध्ये "राष्ट्रीय अनुसूचित
जाती व जमाती वित्त आणि विकास महामंडळ स्थापन केले. हे
महामंडळ या दोन्ही जाती जमातीच्या लोकांच्या आर्थिक उन्नतीला
मदत करते. अनुसूचित जाती विकास महामंडळ भारतातील ३१ राज्यात
स्थापन केली असून ती महामंडळ अनुसूचित जातीच्या लोकांना कर्ज
मिळवून देतात, तसेच त्यांच्या उद्योजकांना बीज भांडवल, पुरवठावित्तात
व त्यांचे दारिद्र्य दूर करण्याचा प्रयत्न करतात, तसेच भारतातील
ग्रामुळ्याने भटक्या व जंगलात राहणा-या आदिवासी अशा अनुसूचित
जमाती साठी देखील सरकारने आदिवासी उपाययोजना राबवून
त्यांच्या दारिद्र्य दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत अनुसूचित जमातीच्या कल्याणासाठी
१९.८३ कोटी खर्च करण्यात आले या योजनेत ४,००० आश्रम व
सेवाश्रम पाठशाळा ३१२ बहुउद्देशीय सहकारी समित्या आणि १११
कुटीर उद्योग केंद्रे उघड्यात आली.

दुस-या पंचवार्षिक योजनेत ३,१८४ झाका व वसतिगृहे २००
सामुदायिक व संस्कृतिक केंद्रे, ८२५ कुटीर उद्योग, ६०० दवाखाने व
फिरते दवाखाने निर्माण करण्यात आले. ३ लाख विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती

व अन्य सवलती देण्यात आल्या राख्य सरकारांनी १८,८०० घरे बांधण्यात ६० लक्ष खर्चाची तरतूद केली होती. केंद्र सरकारने या क्रमातीच्या क्षेत्रात ४१,००० पिढीरी व १५,८०० घरे बांधण्याची व्यवस्था केली. केंद्र सरकारने बहुउद्देशीय वन्य जातीचा विकास संडाची स्थापना करून प्रत्येक संडाना २७ लक्ष खर्चे देण्यात आले. या योजनेत खंडार ४२ कोटी खर्चे खर्च करण्यात आले. तित-या योजनेत यांच्या कल्याणासाठी ६०,४२ कोटी खर्चाची तरतूद करण्यात आली. योजना काळात ४०७ बहुउद्देशीय विकास संड उघडले, शिक्षणावर १५,३८ कोटी खर्चे आर्थिक विकासावर ४८.०७ कोटी खर्चे व घरे आरोग्य कार्यक्रमावर ९.४५ कोटी खर्चे खर्च करण्यात आले.

घाट्या योजनेच्या काळात अनुसूचित जाती व क्रमातीच्या करण्यासाठी ३७५ कोटी खर्चे खर्च करण्यात आले. बहुउद्देशीय विकास संडाची संख्या ५०७ झाली शिक्षणवृत्ती देती विण्याचे पाणी, घरे, आक्रमशाळा, घातितमूहे विकास समित्या इ. मध्ये सुधारणा करण्यात आल्या.